

ПРАВО НА ЗАХИСТ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВООХОРОННОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ

Розглянуто проблеми, пов'язані із визначенням та природою цивільних правовідносин. Здійснено правовий аналіз змісту права на захист, а також виникнення та розвиток вказаного права в сучасній правовій системі.

Rассмотрены проблемы, связанные с определением и природой гражданских правоотношений. Выполнен правовой анализ содержания права на защиту, а также возникновение и развитие названного права в современной правовой системе.

Problems concerned with the definition and nature of civil law relations are considered. Legal analysis of the right for defense as well as formation and development of this right in modern legal system are presented.

Механізм відновлення порушених цивільних прав та інтересів в сучасних умовах є важливою гарантією дотримання законності. Зміст права на захист розкривається через призму вибору способу захисту. Для цього потерпіла особа повинна мати право на застосування способів захисту, передбачених ст. 16 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України.

Суб'єктивне цивільне право на захист являє собою міру дозволеної поведінки потерпілої особи, яка виражається в можливості самостійними діями захистити порушене право або вимагати застосування до правопорушника заходів цивільно-правового примусу з метою відновлення цивільного права або правового становища. Суб'єктивне право на захист складається з трьох повноважень: 1) можливості здійснити самостійні фактичні дії із захисту права (наприклад, самозахист); 2) можливості здійснювати самостійні юридичні дії з відновлення права; 3) можливості вимагати від державних органів примусового відновлення порушеного права.

У цьому контексті представляє інтерес визначення права на захист як елемента правоохоронного правовідношення, дослідження його особливостей в сфері завдання шкоди правоохоронними органами. Слід зазначити, що питання, тісно пов'язані з даною проблематикою, вивчалися такими науковцями-цивілістами, як С. С. Андреев, І. О. Дзета, З. Д. Іванова, О. С. Іоффе, О. В. Малько, Д. І. Мейер та ін. Проте комплексно та системно ця проблема в українській науці цивільного процесуального права не досліджувалась.

Метою і завданням статті є аналіз конкретних видів захисту в контексті реалізації права на захист у межах правоохоронного правовідношення. Наукова новизна роботи полягає у визначенні права на захист як одного з елементів структури охоронного правовідношення.

Правовий захист здійснюється за допомогою різних способів. Щодо відносин, пов'язаних із відшкодуванням шкоди неправомірними рішеннями, діями або бездіяльністю органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, найчастіше застосовуються такі способи захисту, як відновлення становища, яке існувало до порушення права, відшкодування шкоди (матеріальної та моральної), визнання права тощо. Норми захисту спрямовані, насамперед, на відновлення порушеного права і усунення перешкод в його здійсненні шляхом вчинення відповідних дій. Зазначені норми передбачають способи і засоби, за допомогою яких потерпіла особа забезпечує реалізацію права на захист порушеного права або інтересу, які в сукупності утворюють відповідний правовий механізм захисту прав осіб [1, с. 97]. У цивільному праві способи захисту порушених прав та інтересів визначені ст. 16 ЦК України.

Порушення цивільних прав фізичної особи в ході кримінального чи адміністративного провадження або розгляду цивільної справи за наявності складу злочину в діях судді (суддів) є видом цивільного правопорушення в цій сфері. Але ст. 16 ЦК України передбачає також охорону інтересів. Поняття «охоронюваний законом інтерес», що вживається в ч. 1 ст. 4 Цивільно-процесуального кодексу України, слід розуміти як намір до користування конкретним матеріальним або нематеріальним благом, що зумовлене загальним змістом об'єктивного й прямо не опосередкованого в суб'єктивному праві; простий легітимний дозвіл, який є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, що не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загально-правовим засадам.

Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, належить до недоговірною виду цивільно-правової відповідальності. Суть останньої тривалий час є дискусійною в науковій літературі. На думку О. С. Іоффе, цивільно-правова відповідальність є санкцією за правопорушення, що тягне для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або накладення нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків [2, с. 149–159].

Особливістю відповідальності у вигляді відшкодування шкоди, завданої неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів дізнання, досудового (попереднього) слідства, прокуратури та суду, є те, що такий обов'язок покладається безпосередньо не на правоохоронний орган, а на державу. Але в будь-якому випадку право на захист потерпілої від незаконних рішень, дій або бездіяльності правоохоронних органів особи є похідним від основного суб'єктивного цивільного права і не може існувати без нього [2, с. 154]. Звідси можна констатувати, що цивільно-правовий захист від неправомірних рішень, дій (бездіяльності) органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури і суду полягає у виборі особою способу захисту шляхом звернення до суду з метою усунення наслідків порушення цивільного права або інтересу та відновлення становища, яке існувало до правопорушення.

У сучасній цивільно-правовій науці немає єдності щодо правової природи права на захист. Останнє визначається як одне з правомочностей суб'єкта права. Захист цивільного права здійснюється в рамках охоронного правовідношення. Однак в теорії цивільного права обґрунтовується позиція, що будь-яке суб'єктивне право, яке існує в регулятивному цивільному правовідношенні, складається з трьох повноважень. Право на захист є одним з цих повноважень. Суб'єктивне право – це право на виконання певного обов'язку: відшкодування шкоди, відновлення становища, що існувало до порушення тощо. Способи захисту порушеного права і вказані в ст. 16 ЦК України.

В рамках правоохоронного правовідношення здійснюється захист порушених прав та інтересів особи. Зміст правоохоронного правовідношення становлять права та обов'язки, спрямовані на усунення наслідків правопорушення і, в кінцевому результаті, на захист від неправомірних дій (бездіяльності). Таким чином, спеціальний юридичний факт – порушення права є підставою виникнення суб'єктивного права вимагати від боржника (правопорушника) вчинення дій, спрямованих на усунення негативних наслідків.

Правопорушенням вважається незаконне рішення, дія чи бездіяльність зазначених органів. Вихід за межі повноважень, визначених законодавством, або невиконання імперативних приписів щодо вчинення певних дій є правопорушенням в цивілістичному аспекті лише тоді, коли порушуються цивільні права та охоронювані законом інтереси. Рішення, дії (бездіяльність) органів дізнання, прокуратури, вчинені в межах компетенції, визначеної чинним законодавством, не вважаються протиправною поведінкою, що порушує цивільні права та охоронювані законом інтересів фізичних осіб.

Аналізуючи відповідальність за шкоду, завдану органами дізнання та прокуратури, слід відзначити її правовий режим, який

визначається законом. Підставою цивільної відповідальності є склад цивільного правопорушення, до елементів складу якого С. С. Алексєєв відносить: 1) об'єкт цивільного правопорушення (майнові відносини, закріплені та врегульовані нормою права та договору); 2) суб'єктів цивільного правопорушення; 3) об'єктивну сторону цивільного правопорушення (об'єктивний шкідливий результат, протиправність дій правопорушника та причинний зв'язок між діями та наслідками цих дій, що настали).

Стосовно вини як елемента складу цивільного правопорушення він зазначає, що оскільки вона, як умова застосування майнових санкцій, не має універсального значення, то їй не можна надати значення загального, обов'язкового елемента складу [3, с. 142].

Втручання правоохоронних органів у майнову та особисту сферу фізичної особи завжди пов'язане з певними обмеженнями її прав. Але обмеження цивільних прав здійснюються в площині правозастосування, зокрема органами дізнання, досудового (попереднього) слідства, прокуратури та суду. Звичайно найбільш вагоме місце у сфері обмеження майнових і особистих немайнових прав посідає суд. Більшість процесуальних дій органи дізнання, досудового (попереднього) слідства, прокуратури вчиняють на підставі відповідних рішень суду. Це дало підстави для обґрунтування позиції, що обмеження майнових прав фізичних осіб допускається за рішенням суду. Так, І. В. Міщенко передбачає можливість встановлення обмежень згідно з рішенням суду [4, с. 10]. Але такі обмеження судом здійснюються на підставі закону, тобто в площині правозастосовної практики.

Правові обмеження майнових прав є щодо фізичної особи зовнішніми чинниками впливу з боку правоохоронних органів в публічно-правовій сфері. Це має важливе значення з огляду на існування передбачених у законодавстві повноважень названих органів щодо примусового впливу на майнову сферу фізичних осіб. Особливість цього механізму полягає в застосуванні заборон, вилучень, обмежень в майнових та особистих немайнових прав фізичної особи.

Специфіка обмежень майнових прав фізичних осіб зводиться до певного утиску прав останніх, виходячи із суспільних інтересів чи прав інших осіб, що звужує можливість здійснення ними своїх прав. Наразі існують неоднакові позиції з приводу можливостей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб. Джерелами встановлення обмежень у цивільному праві є закон, договір, рішення суду [5, с. 160].

Обмеження майнових прав фізичної особи рішеннями, діями (бездіяльністю) органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури та суду здійснюється на підставі рішення (вироку) суду або закону, на підставі якого здійснюють діяльність вка-

зані органи. Адже саме закон як правовий засіб регламентації обмежень майнових прав фізичних осіб здатний не допустити неправомірного втручання правоохоронних органів в майнову та особистісну сферу фізичної особи. Це є важливою передумовою належної охорони прав фізичних осіб від неправомірних рішень, дій (бездіяльності) органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури й суду.

Обмеження майнових та особистих немайнових прав повинно мати обґрунтований характер і спрямовуватися на захист суспільних інтересів. Регламентація таких обмежень повинна здійснюватися законом, в рамках якого здійснюється функціонування правоохоронних органів. З метою недопущення порушень майнових та особистих прав законодавством визначено, що більшість таких дій правоохоронних органів здійснюються тільки після відповідного рішення суду.

Правові заборони в сучасних умовах, з одного боку, спрямовані на створення перешкод для здійснення небажаної поведінки. Це дало підстави деяким авторам включати заборони в зміст майнових прав, зокрема права власності, якщо на власника покладено обов'язок здійснювати активні дії. У тих випадках, коли ці обов'язки мають пасивний зміст, вони передбачають утримання від вчинення певних дій. Такі заборони виступають як обмеження суб'єктивних прав, у тому числі права власності [4, с. 142].

Обмеження майнових прав може мати місце і в разі незаконних дій органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури та суду, наприклад, у випадку вилучення речі, яка є речовим доказом. Але здебільшого шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями (бездіяльністю) правоохоронних органів, полягає в позбавленні суб'єктивних цивільних прав.

Більше того, в науковій літературі обґрунтовується позиція, згідно з якою обмеження здійснення суб'єктивних цивільних прав особи є поведінкою як іншої особи, так і діями відповідних органів, що наділені владними повноваженнями, які спрямовані на унеможливлення здійснення особами своїх суб'єктивних прав повною мірою [6, с. 108]. Така теза безпосередньо стосується рішень, дій (бездіяльності) правоохоронних органів, які пов'язані з унеможливленням здійснення фізичними особами своїх суб'єктивних прав.

Поняття обмежень майнових прав фізичних осіб має певні особливості залежно від характеру, сфери, кола суб'єктів. На думку Є. О. Мічуріна [5, с. 149], можна виокремити такі ознаки обмежень майнових прав фізичних осіб. По-перше, обмеження майнових прав фізичних осіб є елементом механізму правового регулювання. По-друге, обмеження майнових прав фізичних осіб спрямовано на охорону прав суспільства, інших уповноважених осіб. Це повною мірою стосується діяльності органів дізнання, по-

переднього (досудового) слідства, прокуратури та суду. Обмеження майнових прав здійснюється з метою захисту суспільних інтересів інших осіб. По-третє, обмеження майнових прав фізичних осіб повинно закріплюватися в законі і розглядатися як ознака обмеження майнових прав. У контексті відновлення майнових прав потерпілих та відшкодування їм майнової і моральної шкоди вирішальне значення мають положення законів. Саме в ЦК України і спеціальних законах регламентуються підстави та обсяг обмеження майнових прав фізичних осіб органами дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури та суду.

По-четверте, обмеження майнових прав фізичних осіб діють за допомогою специфічних законодавчих заборон, обов'язків та дозволів. Специфічність законодавчих заборон, обов'язків та дозволів, якими можуть встановлюватися обмеження майнових прав фізичних осіб полягає в особливій, конституційній основі більшості таких обмежень, що прямо встановлено в ст. 64 Конституції України. Такі законодавчі заборони, обмеження забезпечують досягнення належного балансу між правами та інтересами особи та суспільства.

По-п'яте, обмеження майнових прав фізичних осіб впливають на звуження можливостей здійснення суб'єктивного цивільного права. Це елемент механізму правового регулювання, спрямований на охорону прав суспільства інших уповноважених осіб, здатний за допомогою специфічних законодавчих заборон, обов'язків чи дозволів впливати на звуження можливостей здійснення суб'єктивного цивільного права. У цьому полягає зміст втручання правоохоронних органів в майнову сферу фізичних осіб. У межах, визначених законом, органи дізнання, досудового (попереднього) слідства, прокуратури та суду можуть обмежувати і навіть позбавляти майнових прав фізичних осіб. Наслідком є звуження і позбавлення майнових прав особи.

Таким чином, обмеження майнових прав фізичних осіб є правомірним актом з боку правоохоронних органів. Проте особа, права якої обмежуються рішеннями або діяльністю (бездіяльністю) правоохоронних органів, може їх оскаржувати, не очікуючи настання шкідливих майнових наслідків. Наприклад, заміна запобіжного заходу може здійснюватися у разі ненастання негативних майнових наслідків. Але шкода в цивільно-правовому аспекті буде відшкодовуватися тоді, коли обмеження чи позбавлення майнових прав фізичної особи буде здійснено внаслідок незаконних рішень, дій (бездіяльності) органів дізнання, досудового попереднього слідства, прокуратури та суду. В інших випадках обмеження і заборони будуть мати правомірний характер.

На наш погляд, обмеження майнових чи особистих прав фізичних осіб або заборона їх здійснення в контексті діяльності правоохоронних органів є правомірним.

хоронних органів мають однакові цивільно-правові наслідки – позбавлення або звуження можливості для їхньої реалізації в рамках цивільно-правових відносин. Так, арешт майна не дає можливості здійснити повноваження щодо розпорядження ним. Вилучення об'єкта права власності позбавляє правомочності володіння.

Право на відшкодування шкоди, завданої органами дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури та суду, є правовим чинником недопущення свавілля і зловживання правоохоронними органами. Обмежуючи суб'єктивне цивільне право особи, закон захищає суспільні інтереси, права та охоронювані інтереси інших осіб. З одного боку, формування принципу обмежень майнових прав фізичних осіб має на меті захистити інтереси інших осіб та суспільства. З іншого, – порушення цих прав має результатом настання негативних наслідків для правопорушника. У разі порушення цих приписів правоохоронними органами поряд з іншими видами юридичної відповідальності останніх важливе місце посідає цивільно-правова відповідальність.

Обмеження майнових прав як правомірну дію уповноважених державних органів підтримують багато вчених-юристів. Це відповідає ст. 4 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права, згідно з якими обмеження таких прав є можливим настільки, наскільки є сумісним з їх природою [7, с. 4]. У цьому полягає об'єктивний характер таких обмежень, які не можуть залежати від свавілля держави, а зумовлюються природними законами, необхідністю досягнення балансу між правами різних осіб та інтересами суспільства.

Список літератури: 1. Иванова З. Д. Запрещающие нормы в механизме правового регулирования / З. Д. Иванова // Советское государство и право. – 1975. – № 11. – 187 с. 2. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 156 с. 3. Алексеев С. С. Гражданское право : краткий учеб. / С. С. Алексеев. – М., 2004. – 242 с. 4. Міщенко І. В. Судове рішення як підстава виникнення обмежень права приватної власності / І. В. Міщенко // 36. тез наук. робіт учасників II Всеукр. наук. конф. студентів та аспірантів / Одес. нац. юрид. акад. – О. : Фенікс, 2007. – 285 с. 5. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (загальні положення) / Є. О. Мічурін. – Х. : Юрид. світ, 2007. – 249 с. 6. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук / М. О. Стефанчук. – К., 2006. – 176 с. 7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права // Бюлетень М-ва юстиції України. – 2002. – № 2. – С. 2–12. 8. Дзера І. А. Защита гражданских прав по Гражданскому кодексу Украины / И. А. Дзера // Альманах цивилистики. – К., 2008. – 287 с. 9. Корхалев Д. Субъективное право на защиту / Д. Корхалев // Арбитражный и гражданский процесс. – 2008. – № 1. – 165 с. 10. Малейн Н. С. Гражданский Закон и права личности в СССР / Н. С. Малейн. – М. : Юрид. лит., 1981. – 187 с.

Надійшла до редакції 05.06.2009